

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕТНОЕКОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР У МИСТЕЦЬКИХ ТВОРАХ ХУДОЖНЬОЇ ГЕОІКОНІКИ ТА ЕКОГРАФІЇ

Шевченко Р.Ю.

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
вул. Митрополита Василя Липківського, 35, корп. 2, 03035, м. Київ
azimut90@ukr.net

Досліджується наукова доцільність залучення до баз даних екологічного моніторингу нового фактологічного матеріалу – мистецькі твори художньої геоіконіки та екографії. Вони, як прикладні напрямки, поєднують наукові знання про Землю та природу, вивчаються особливості та закономірності зображення об'єктів, явищ, процесів у навколишньому природному середовищі на предметах історико-культурної спадщини. В даному дослідженні – це картини, що сумарно обґрунтовують екологічний, географічний та астрономічний тематичні змісти еволюції українських національних етнекологічних знань про довкілля, гармонійне природокористування, збалансоване ресурсозабезпечення та екологічний баланс. Проведена класифікація геоіконічних зображень та визначена категорія маловивчених їх груп – антропогліфів. Наведений короткий опис основних стародавніх геообразень території сучасної України.

Змальована екографічна картинна візуалізація природно-територіального комплексу українського національного населеного пункту (хутору) під загальною назвою «Український Космос» художника Олега Шупляка. Семіотика картин передає значення сил Природи для стародавніх українців. Поданий опис та світлини відповідних картин. Здійснений огляд виставки з експозиції «Екологія та Космос Трипільля» у Державному історико-культурному та етнекологічному заповіднику «Трипільська культура». Зазначена інформація про Тараса Шевченка не лише як художника-пейзажиста ландшафтів, але й географа-картографа, зокрема, представлена карта Аралу та Східного Каспія, що належить до екографії Кобзаря. Поінформовано щодо напрацювань у галузі сакральної геоіконіки та екографії литовської наукової картографічної школи м. Вільнюса.

Матеріали авторських досліджень можуть ефективно слугувати у відповідних програмах організації еколого-туристичних маршрутів та експедицій. *Ключові слова:* геоіконіка, екографія, етнекологія, художня геоіконіка, довкілля, навколишній світ, українська космографія.

Ukrainian National Ethnoecological Space in art geioconic and ecography works. Shevchenko R.

The article discusses the scientific task of adding new factual material to ecological monitoring databases. We include artistic works of artistic geioconics and ecography. Geioconics and ecography, as applied directions that combine knowledge of Earth and Nature Sciences, investigate the peculiarities and regularities of the image of objects, phenomena, processes in the surrounding natural environment on objects of historical and cultural heritage. In this study, these are pictures that combine the ecological, geographic, and astronomical thematic content of the evolution of Ukrainian national ethno-ecological knowledge about the environment, harmonious use of Nature, balanced resource provision, and ecological balance of forces. The classification of geioconic images and the defined category of their little-studied groups are anthropoglyphs. A brief description of the main ancient geoimages of the territory of modern Ukraine is given.

The ecographic pictorial visualization of the natural-territorial complex of the Ukrainian national settlement (farm) under the common name «Ukrainian Space» by the artist Oleg Shuplyak is described. The semiotics of the paintings conveys the meaning of the forces of Nature for the ancient Ukrainians. The description and photos of the corresponding paintings are provided. An overview of the exhibition from the exposition «Ecology and Space of Trypillia» in the State Historical-Cultural and Ethnoecological Reserve «Trypillian Culture» was made. The latest information about Taras Shevchenko is presented, not only as a landscape painter, but also as a geographer-cartographer. For the first time, a map of the Aral Sea and the Eastern Caspian Sea, which belong to Kobzar's ecography, is presented. Information is provided about the work done in the field of sacred geioconics and ecography of the Lithuanian scientific cartographic school in Vilnius.

The material of the article can be useful for programs for the organization of eco-tourism routes and expeditions. *Key words:* geioconics, ecography, ethnoecology, artistic geioconics, environment, the surrounding world, Ukrainian Cosmography.

Постановка проблеми. Геоіконіка – прикладна наука про Землю, досліджує геопросторові об'єкти та природні явища на зображеннях навколишнього природного середовища. Зображення довкілля можуть подаватися у традиційному вигляді: карти природи, аерокосмічні знімки різної спектральної зональності, схеми еколого-освітніх маршрутів, абриси туристичних мандрівок, пікетажні журнали екологічного рекогносцирування, теодолітні ходи, що використовуються для укладання топографічних планів тощо. З метою реалізації програм екологіч-

ного моніторингу, раціонального ресурсо- та природокористування вони повною мірою досліджені за сучасними методиками геодезії, картографії, фотографії та геоінформатики. Поряд із досить наповненим пластом просторових даних знаходяться геообразення довкілля, що на сьогодні маловивчені, зокрема: *геогліфи* (наскальні та наземні зображення флори та фауни, гідрографічні, еколого-географічні та палеогеоморфологічні об'єкти; *антропогліфи* (графічні ретроспективні дані про довкілля, стародавню інфраструктуру поселень, предмети побуту,

які нанесені на предмети культурної спадщини). До антропогенічних екографічних зображень також відносяться мистецькі твори художньої геоіконіки, що відображають геопросторовий розріз етнонаціональних уявлень про раціональне природокористування та гармонію довкілля у плині часу (екографію).

Актуальність дослідження. Сучасний моніторинг довкілля передбачає інструментарний метод, камеральну (кабінетну) обробку результатів польових вишукувань та комбінований прийом вивчення дистанційних та тактильних, матеріальних та нематеріальних джерел інформації про навколишнє природне середовище. Для уточнення геопросторових даних про динаміку трансформації екологічних систем необхідна екографічна інформація з предметів національної культурної спадщини, а саме: реконструктивної мистецької та ретроспективної художньої геоіконіки (екокосмографіки), що відображає особливості розвитку природно-територіальних систем у просторі та часі, ментальні та матеріальні підходи ставлення до природних ресурсів, гармонійне збалансоване їх використання.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. На сьогодні у тривалій кривавій боротьбі з рф – країною-агресоркою, що здійснила широкомасштабне вторгнення-агресію проти України український народ відстоює свою державну незалежність та існування, самобутність українського етносу. У часи повсюдної відбудови екологічна національна наукова думка потребуватиме радикальної трансформації з точки зору інноваційних природоохоронних підходів щодо переосмислення ставлення до природи, її ресурсного, рекреаційного та релаксаційного потенціалу. Отже, відповідні космоєкоцентричні парадигми мають формуватися на фундаментальних засадах україноцентричних етнонаціональних еколого-космогонічних знань про гармонійне природокористування та захист довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геоіконіка та екографія навколишнього природного середовища нині зароджується як прикладний напрямок етнеоекології та екокосмографії України, що описує національно-етнічну приналежність Українського народу до споконвічних природно-територіальних комплексів, їх динаміку під впливом астрономічних, космологічних, космогонічних явищ через зміни фізико-географічних зон, кліматичних поясів, природних зон, еколого-культурних традицій тощо.

Екологічній геоіконіці та природоохоронній космоєкографії Українства присвячені наукові праці докторів географічних наук, професорів Віктора Шевченка «Дивосвіт геозображень», 2007 р. [5], Генріха Швєбса «Еніогеографія», 2000 р., «Прорив у минуле (еніологія – перспектива XXI століття!)», 1999 р. [4].

Відповідний напрямок наукових досліджень започаткований автором у 2000 р., а саме: «Космологічні закони та передові космічні технології у моніторинзі

та прогнозі екологічних катастроф у м. Києві» [2], «Геософічна (історико-філософська) парадигма моніторингу довкілля-простору» [6] та інші [7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Вищезазначені дослідження екологічного моніторингу довкілля України не торкалися наукової проблеми етнонаціональних аспектів природозаповідання, охорони природи, гармонійного природокористування, які відображені у екографіці мистецьких творів художньої геоіконіки, що потребує додаткового вивчення.

Новизна. Художні твори, що відображають стан навколишнього природного середовища, ретроспективна демонстрація ландшафтних комплексів та систем у картинах – це повноцінне джерело достовірної екологічної інформації для потреб екологічного моніторингу національного рівня.

Методологічне або загальнонаукове значення. Моніторинг екологічного та природоохоронного контенту на картинах, що демонструють екокосмографію українських етнічних земель (з точки зору уявлень про гармонійне довкілля та природокористування) є подальшим продовженням методологічних розробок з прикладної та загальної екології, викладених у постулатах професорів Г. О. Білявського, В. О. Шевченка, Р. С. Фурдюя та ін.

Викладення основного матеріалу. В Україні на сьогодні достеменно відомі, завдяки здійсненим археологічним вишукуванням, окремі ретроспективні стародавні геозображення, інтерпретовані у вигляді анаморфічних картографічних геоіконіках довкілля. Передусім це карта трипільських поселень, укладена В. Хвойкою у 1894 р. та «Межиріч-мапа» (датована 12000–14000 рр. до н.е.), яка тривалий час демонструвалася у залі Київського обласного археологічного музею у с. Трипілля.

«Межиріч-мапа» відображає територіальні особливості розташування проукраїнського поселення із урахуванням усіх складових гармонійного та раціонального природокористування. Показані населені місця (оселища), локації ріллі, вибіркового полювання, рибальства, а також перші зелені еколого-рекреаційні системи. Карта відображає територіальну організацію поселення на засадах дбайливого ставлення до довкілля (гармонійного природокористування) та циклів еколого-економічної, соціально-природоохоронної та побутової життєдіяльності у відповідності до астрономічних періодичних явищ, подій та інших природних циклів.

Поселення представлене на карті у вигляді великого кола із концентричними малими радіусами в середині ойкумени, а в центрі кожної з них виявлені місцезрештування джерел води. Варто підкреслити, що локація українського поселення завжди відрізнялася двома топографічними та гідрографічними особливостями двох еколого-космогонічних стихій: води та землі, які для Українства є сакральними.

Тож не дарма на спеціальній карті України Гійома де Боплана 1648 р. всі українські поселення показані такими, що розміщені на пагорбах та «нанизані як намисто» на лінії річкових систем.

Відповідна космогонічна основа функціонування екологічного поселення представлена у екографічній картинній візуалізації космогонії українського національного оселища під загальною назвою «Український Космос» художника Олега Шупляка. Центральним елементом у національному екологічному поселенні є величезний «Дідух», як космогонічний оберіг та астрономічний годинник життєвого циклу тодішньої етнонаціональної праукраїнської спільноти. Це особливість національно-етнічного коду нації в еколого-природоохоронній системі України, яка була навмисно забута та знищена окупаційною російською та радянською системами.

На картині «Велике гніздо» (рис. 1) зображений типовий український природно-територіальний простір системи розселення населення та навколишньої екосистеми XV – поч. XX стт. Центральним елементом екопоселення є річка (струмок), терновий плетінь-паркан є обмежувальним та захисним фактором від небезпек, які надходили з трьох векторів тогочасної військово-політичної агресії: польської, оттоманської та російської. Остання до сьогодні є активним небезпечним фактором та ризик-азимут на майбутнє. Нищівні війни тих століть, як і зараз наносили непоправної шкоди докільню, але теперішня російсько-українська війна є фатальною для природно-заповідних та інших особливо цінних охоронних територій із численними пам'ятками природи. Лелека – екологічний символ України, зображений на емблемах багатьох екологічних організацій нашої держави, наприклад, Громадського об'єднання «Жива планета».

Лелека в українській етнології – символ поколінного (родовідного) відродження генофонду нації та природи. Не дарма, до 1930-х рр. XX ст. у Наддніпрянщині ковбасихи¹ віщували за часом прильоту лелек про метеорологічні, фенологічні та соціально-економічні особливості подій найближчого часу. Картина містить всі еколого-історичні риси України: млин, визначні сузір'я, лелека, Чумацький шлях, молоко, глечик, криниця, рушник-річка тощо. Вітровий млин символізує (у сучасному розумінні) зелену вітрову генерацію енергії, особливо це має актуальне значення, зважаючи на руйнування енергетичної системи України.

Відповідним екологічним та етноприродоохоронним символізмом приникнені практично всі художні екокосмографічні твори художника Олега Шупляка. Їх геоіконіка вражає своєю багатоплановою екофі-

лософією, природно орієнтованим спрямуванням, інвайроменталістичним сюрреалізмом та одночасно прагматичним екосимволізмом.

Рис. 1. Картина «Велике гніздо», О. Шупляк, 2024 р. Демонструється у арт-просторі в м. Бережани, Тернопільська область (www.shupliak.art)

Еколого-космографічні концепти зображення зоряного неба на картинах Олега Шупляка покладені в основу нових україноцентричних назв сузір'їв небосхилу в проєкті «The Ukrainian Sky project»: «Віз» (Велика Ведмедиця), «Дівчина з відрами» (Орел), «Криниця» (Дельфін), «Курка з курчатами» (Плеяди), «Пастух з герлігою» (Телець) тощо.

У 2024 році під час літньої експедиції з вивчення етнологічних ландшафтів Наддніпрянської України у селі Легедзине Тальнівського району Черкаської області, неподалік комплексу «Географічний центр України» у Державному історико-культурному та етнологічному заповіднику «Трипільська культура» автор ознайомився з експозицією «Екологія та Космос Трипілья», що складається з десяти картин художників-сучасників: Володимира Козюка, Олександри Ферендович, Євгенія Божка.

Найзімовніша, на предмет екології докільля, – картинна композиція «Народження Трипільської цивілізації» (рис. 2).

Рис. 2. Картина «Народження Трипільської цивілізації», В. Козюк, О. Ферендович (2022 р.), с. Легедзине, Черкащина, (світлина автора)

¹ Ковбасихи – жінки-характерниці, що визначали стан докільля за зовнішніми ознаками (прикметними явищами в атмосфері, гідросфері, літосфері та соціобіосфері), вміли визначати місцеві аномалії (геопатогенні та геовітальні зони) за магнітним полем Землі (геомантія), прогнозували врожайність тощо.

Семіотика зображення визначає світ спіралеподібним. Відповідна космологічна геометрія повторюється в анатомії усіх біологічних істот (наприклад, вихрове оволосіння голови людини), атмосферних та гідрологічних явищ світового обігу води (циклональні фронти, сила Каріоліса). У центрі художньої геоіконіки – жіноче скульптурне зображення, родовідний початок, як життєдайна сила продовження існування людської цивілізації та зародження праукраїнського етносу (трипільців). У кутах тематичного змісту екографіки впізнаються елементи національного українського побуту стародавньої епохи, що створені з глини – екологічно чистого матеріалу. Глиняна цивілізація праукраїнських трипільців залишила хати-мазанки, глиняний посуд, приладдя ритуального та сакрального призначення. Це визначало наближеність тогочасної людини до Природи в усьому – від побуту до світогляду, навіть підлога у будинках трипільців була глиняна.

На жаль, відповідні екологічні цінності не були збережені до сьогодення і представлені лише у ретроспективно-футуристичних мистецьких творах художньої геоіконіки в музейних установах та провідних арт-центрах нашої держави.

Не можна не згадати екологічний, природооглядовий контент художніх творів Тараса Шевченка, який окрім того, що був лірником, художником, поетом, а також географом-мандрівником та картографом в експедиції О. І. Бутакова (1848–1849 рр.). В Аральській експедиції Кобзареві посилювалося зацікавлення природою, археологічними пам'ятками, етнологією [3].

Понад семи сотень акварелей і малюнків створено за час експедиції, не враховуючи офіційних альбомів та службових замальовок про Аральське море. Багато з них збереглося, зокрема: «Пристань на Сирдар'ї», «Маяк на Кос-Аралі», «Острів Святого Миколи» тощо.

Тарас Шевченко намалював безліч панорамних видів (на кшталт сучасних фототеодолітних знімків) з прив'язкою до астрономічних координат найближчих маяків Аральського моря (наразі щезло). До географіки генія української нації відносять картосхеми східного узбережжя Аралу та Каспію (рис. 3).

Безумовно, екогеографічна карта, співавтором якої є Тарас Шевченко, – є екографічною пам'яткою матеріальної та нематеріальної національної культурної спадщини України, яка відображає територіальні, фізико-географічні, еколого-гідрографічні та геоіконічні особливості акваторій двох морів на середину XIX ст. Враховуючи те, що карта розміщена в Національному музеї Великої Британії, вона викликає інтерес як предмет художнього картографічного мистецтва (геоіконографії) на кшталт того, що був знайдений у 2009 р. на Південному Уралі та отримало іменування «Карта Творця».

Рис. 3. Карта геоіконіки Аральського моря та Східного Каспію (у її укладанні взяв участь Т. Шевченко). Укладена 1849 р., видана у Петербурзі у 1873 р., зберігається у Лондонському музеї мистецтв із 1924 р.

Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Іван Котляревський та інші генії української національної культури були збирачами народної етнологічної інформації про надзвичайні природні явища, антропофауну, сакральну зоографію, аномалії в розвитку людини, тварин та рослинного покриву. Їх дослідження супроводжувалися замальовками, картосхемами, оповіданнями. Але жодного разу не були опубліковані в силу політичної та релігійної цензури тих часів. Відповідна інформація була знайдена професоркою Вільнюського університету Лейдикла Гієдрою Беконітою [8]. У 2019 р. під її провідом, на кафедрі картографії та геоінформатики Інституту наук про Землю була укладена «Карта сакральньо-біологічних створінь в Європі», де детально представлена інформація сакрального біорізноманіття на територію сучасної України (рис. 4).

Рис. 4. Територія України на фрагменті карти сакральньо-біологічних істот Європи, Вільнюський державний університет, проф. Б. Беконіте, 2019 р.

Карта – своєрідний об’єкт картографічного та художнього мистецтва панєвропейської етнекологічної геоіконіки та екографії. Це обґрунтовується тим, що в сакральній екології міфи та легенди – складова частин нематеріальної природоохоронної культури та екофілософського надбання народів Європейського Союзу [1]. Карта вперше була надрукована в авторитетному науковому Scopus-журналі «Journal of Maps» [9], де вона отримала нагороду eBest Map у 2013 р. Мірило карти 1 : 7 200 000. Розмір зображення 62,5 * 83 см.

Головні висновки. Геозображення та екографія в екологічних дослідженнях – це дивосвіт ретроспективних та еколого-історичних даних про еволюцію відносин у системі «суспільство-природа». Вони уточнюють та розширюють геоінформаційний кругозір про навколишнє природне середовище.

З огляду на вищевикладене, можна зазначити: *вперше* запроваджено в практику домоніторингових екологічних вишукувань мистецькі твори художньої геоіконіки та екографії, як важливий дослідниць-

кий матеріал з вивчення історії екологічної наукової думки та природознавства, поданий опис ексклюзивних та унікальних матеріалів; *удосконалено* систему екологічних уявлень щодо етнекологічного українського простору найдавніших часів та зв'язок його із сьогоденням; *набули подальшого розвитку* ідеї повоєнного відновлення України на засадах етнекологічної культури праукраїнських сельбищ.

Перспективи використання результатів дослідження. Напрацювання ефективно сприятимуть успішному вирішенню еколого-туристичних завдань, зокрема, під час організації еколого-освітніх, туристсько-рекреаційних, експедиційних та екскурсійно-подорожувальних місій європейськими туристичними провайдерами з промоції унікальності та аносування споживачів країн ЄС новими рекреаційними продуктами та відповідними послугами ретритного відновлення в ексклюзивних природних ландшафтах України, що відображені художньою геоіконікою.

Література

1. Борейко В.С. Священні гаї, заповідність та охорона біорізноманіття. Монографія. Київ. КЕКЦ. 2024. С. 4-11.
2. Герман М.В., Шевченко Р.Ю. Космологічні закони та передові космічні технології у моніторингу та прогнозі екологічних катастроф у м. Києві. Інженерна геодезія. 2000. Вип. 43. С. 146-150.
3. Дрбал А., Радей К. Тарас Шевченко: участь в експедиціях та науки про Землю і Всесвіт. Вісник геодезії та картографії. № 6 (93). 2014. С. 34-42.
4. Швебс Г.І. Еніографія. Прорив у минуле (еніологія – перспектива XXI століття!). Сімферополь: Таврія, 1999. Кн. 2. 1999. 348 с.
5. Шевченко В.О. Дивосвіт геозображень: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2007. 252 с.
6. Шевченко Р.Ю., Шевченко З.М. Геософічна (історико-філософська) парадигма моніторингу довкілля-простору. Екологічні науки. 2020. № 3 (30). С. 20-24.
7. Шевченко Р.Ю. Зелений туризм в контексті українських етнонаціональних еколого-космогонічних знань про гармонійне природокористування та захист довкілля. Зелена економіка та низьковуглецевий розвиток: порядок денний для України: матер. IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 грудня 2023 р.). Львів-Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 142-146.
8. Giedre Beconyte. The Map of Mythical Cretures in Europe. Vilnius. Vilnius Univercity Press. 2019. ISBN9786094591107.
9. Giedrė Beconytė, Agnė Eismontaitė, Jovita Žemaitienė. Mythical creatures of Europe. Journal of Maps. 2014. Vol. 10. No. 1, P. 53-60, <http://dx.doi.org/10.1080/17445647.2013.867544>